Η «Μαστοριά» ως λαϊκή υπο-κουλτούρα

Η φωτογραφία από το http://www.psarikorinthias.gr/newsDetailed.asp?id=666

Η μαστοριά -ή μαστορική τέχνη-, είναι ένα ξεχωριστό είδος εμπειρικής/πρακτικής γνώσης που προηγήθηκε της θεωρητικής γνώσης των επιστημών[1]. Είναι προϊόν και πλαίσιο σύναψης κοινωνικών σχέσεων[2], φορέας μιας κοινωνικής γνώσης, που κατά τη διαδικασία της παράγονται νοήματα, αξίες και συμπεριφορές.

Μεταδίδεται διαγενεακά κατά την άσκηση της «επί τω έργω»[3] με την μαθητεία, και χαρακτηρίζεται από αυτενέργεια, επινοητικότητα και δημιουργική σκέψη του μάστορα, που δεν λειτουργεί ως άτομο, αλλά ως μέτοχος ενός συγκεκριμένου πολιτισμικού πλαισίου[4].

Η κουλτούρα από την πλευρά της, αφορά επίκτητες συμπεριφορές[5] που μεταβιβάζονται από γενιά σε γενιά, αλληλοκαθορίζονται με το όλον, διαρκούν πέρα από τη ζωή των μεμονωμένων ατόμων αποτελώντας ένα σύστημα μοντέλων σκέψης , έναν «δυναμικά κινούμενο χωρόχρονο δράσης»[6] και «διαδικασία εν τω γίγνεσθαι»[7].

---

[1] ταυτίστηκε με τη φύση-δημιουργό από τον Αριστοτέλη, αναδείχθηκε από τον Giambattista Vico και τον αρχιτέκτονα Carlo Scarpa που δηλώνει την αρχιτεκτονική ως την κατ' εξοχήν μαστορική τέχνη, στο Β. Γκανιάτσας (επιμ), *Εγχειρίδιο της Λαγκαδινής Παραδοσιακής Τέχνης της Πέτρας,* Εκδ. Σωματείο Φίλων Παραδοσιακής Αρχιτεκτονικής «ΑΝΘΗ ΤΗΣ ΠΕΤΡΑΣ», Αθήνα:2023, σ.12.

[2] Μ. Σπυριδάκης, «Μαστοριά και λαϊκή κουλτούρα», στο Μ. Βαρβούνης-Μ. Σέργης, *Ελληνική λαογραφία. Ιστορικά, θεωρητικά, μεθοδολογικά, θεματικές*, τόμ. Β, Αθήνα: 2012, εκδ. Ηρόδοτος, σ. 207.

[3] Β. Γκανιάτσας (επιμ), *Εγχειρίδιο της Λαγκαδινής Παραδοσιακής Τέχνης της Πέτρας,* σ.39.

[4] Στο ίδιο, σ. 33.

[5] Σωτήρης Δημητρίου, *Η πολιτική διάσταση στην τέχνη, Μια ανθρωπολογική προσέγγιση*, Αθήνα: 2009, Εκδ. Σαββάλας, σ.41.

[6] Μ. Σπυριδάκης, «Μαστοριά και λαϊκή κουλτούρα», σ. 200.

[7] Στο ίδιο, σ.206.

Με την προσθήκη του επιθέτου «λαϊκή»[8] αναφέρεται σε ευρύτερα πληθυσμιακά, συνήθως μη προνομιούχα στρώματα, που βρίσκουν σε αυτήν ταυτοτικά στοιχεία, ήθη, έθιμα, συμβολισμούς και πολιτισμικά χαρακτηριστικά που τα διαφοροποιούν από τα ανώτερα στρώματα.

Έχει ενδιαφέρον να γνωρίσουμε καλύτερα τη μαστοριά, μέσα από τους μάστορες/φορείς και τα προϊόντα/τεχνουργήματά τους, για να κατανοήσουμε εάν , ως υπο-κουλτούρα[9] αποτελεί «επικράτεια και πραγμάτωση της λαϊκής κουλτούρας»[10].

Με την παρατήρηση ότι, μεθοδολογικά, η τρίπλευρη «εξιδανικευτική», «περιγραφική» και «κοινωνική» προσέγγιση της λαϊκής κουλτούρας από τον Raymond Williams, με έμφαση στην ανάγκη ανασύστασης των πραγματικών σχέσεων που τη διέπουν, και όλων των δραστηριοτήτων της στα πλαίσια της ομάδας/κοινωνίας που τη γεννά, είναι απαραίτητη για την κατανόηση και αποκωδικοποίηση της ως συνολικό σύστημα συνηθειών, εθίμων, τρόπων οργάνωσης και δομής, τρόπου ζωής.

~~~~~~~~~~~~~~~~~~~..~~~~~~~~~~~~~~~~~~~

Η μαστοριά[11] αναπτύχθηκε σε ορεινά άγονα χωριά με περιορισμένη κτηνοτροφία-γεωργία, στην εποχή μετάβασης από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στη δημιουργία ανεξάρτητου ελληνικού Κράτους, από την αγροτοποιμενική στην προβιομηχανική/βιομηχανική κοινωνία, όπου εργοδότες ήταν αρχικά τούρκοι αξιωματούχοι και στην πορεία εύποροι γαιοκτήμονες ή έμποροι,.

Οι συνθήκες αυτές δημιουργούσαν σχέσεις εξάρτησης αλλά και αντιπαράθεσης με την εξουσία και τις κυρίαρχες τάξεις[12], ανταγωνισμούς με τα άλλα μπουλούκια[13], και ενδεχομένως με τους παράγοντες της «κοινωνικής ληστείας»[14] που δρούσαν στις ορεινές περιοχές την περίοδο αναφοράς.

Αλλά και με τους ίδιους τους εργοδότες, που συχνά επιχειρούσαν να εξαπατήσουν με τον «παρασκευά»(ξύλο που έμπηγαν στη γη στο μέσον του τοίχου για να μετρούν το βάθος των θεμελίων, βάσει του οποίου γινόταν η πληρωμή) και την «κολοβή» (σκοινί για την καταμέτρηση του μήκους και του πλάτους της οικοδομής)[15]. Για τους λόγους αυτούς, από τα μέσα του 19ου αιώνα συνάπτονταν συμφωνητικά με τιμωρητικές ρήτρες ενώπιον συμβολαιογράφου[16].

-Από την άποψη αυτή γίνεται φανερό ότι η μαστοριά, (όπως και η λαϊκή κουλτούρα άλλωστε), εμπεριέχει αντιθέσεις: με την έννοια της αντίστασης ενάντια σε έναν κατακτητή[17], ανάμεσα στο κέντρο και τις συμβιωτικές (τοπικές ή κοινωνικές

---

[8]Αν και ο όρος εμπεριέχει αντιφατικές ερμηνείες, Storey, J. (2015) *Πολιτισμική Θεωρία και Λαϊκή κουλτούρα,* εκδ. Πλέθρον, σελ.24.
[9]Στο ίδιο, σ.131.
[10] Μ. Σπυριδάκης, «Μαστοριά και λαϊκή κουλτούρα», σ.202
[11] Εννοώντας εδώ την τέχνη των πετρομαστόρων/κτιστάδων.
[12] Χρήστος Γ.Κωνσταντινόπουλος, *Οι παραδοσιακοί κτίστες της Πελοποννήσου,* Αθήνα: 1983, Εκδ. Οίκος Μέλισσα, σ.57.
[13]Στο ίδιο, σ.55.
[14] Στάθης Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Αθήνα: 2003 (β! έκδοση), Εκδ. Πλέθρον, σ.65.
[15] Χρήστος Γ.Κωνσταντινόπουλος, *Οι παραδοσιακοί κτίστες της Πελοποννήσου,* σ.57.
[16] Καπετανάκης, Γιάννης**,** *Πετρομάστορες στον Βρουλιά της Λακωνίας. Λαγκαδινοί, Καλαβρυτινοί, Καστρίτες και Υδραίοι.* Σπάρτη:2025, Εκδ. ΙΔΙΟΜΟΡφή**.** σ.41.
[17] Αντιγόνη Μουχτούρη, *Κοινωνιολογία του λαϊκού πολιτισμού,* Αθήνα: 2015, Εκδ. Παπαζήση, σ.53.
~~~~~~~~~~~~~~~~~~~

ομάδες)[18] (με την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους και τη πίεση που αυτό ασκούσε στις ορεινές αγροποιμενικές κοινωνίες), αλλά και ως μείγμα ανταγωνιζόμενων συμφερόντων και αξιών[19].

Η συνθηματική γλώσσα που χρησιμοποιούσαν[20] ήταν ένα από τα μέσα, -μαζί με τη σάτιρα, την αλληλεγγύη και την (συνεταιριστική) οργάνωση, για να αντιμετωπίσουν τις αντιξοότητες, ως συνεκτική ομάδα.

-Μελετώντας το παράδειγμα των παραδοσιακών κτιστών, είναι φανερό το πώς η μαστοριά δημιουργεί σχέσεις (στο εσωτερικό των μπουλουκιών με τις ιεραρχήσεις\μαθητεία αλλά και την τοπική κοινωνία -μέσω της κινητικότητας, της κατασκευής ιδιωτικών και δημόσιων έργων).

-Αποτελεί τρόπο ζωής (η καθημερινότητα συντονισμένη γύρω από την επαγγελματική τους δραστηριότητα), ενώ τους συνδέουν κοινά έθιμα και συμβολισμοί[21], ήθη (η ζωή του χωριού αναφοράς συντονίζεται και προσαρμόζεται στην επαγγελματική τους δραστηριότητα), συγκροτεί ταυτότητα και ενισχύει την κοινωνική συνοχή[22].

-Η σχέση του μάστορα με την τέχνη και το υλικό του, παραπέμπει σε σχέσεις σχεδόν διαπροσωπικές, στον αντίποδα της σχέσης αλλοτρίωσης/ αποξένωσης του καπιταλιστικού εργάτη με το προϊόν του μόχθου του. «Αγιαδουλειά»[23] λέγανε την τέχνη τους οι Λαγκαδινοί χτίστες, καμάρωναν γι' αυτήν «όταν το γεφύρι γινόταν ωραίο»[24] και ανέπτυσσαν έναν «διάλογο» με το υλικό , αφού «όταν παίρνεις για πρώτη φορά την πέτρα στα χέρια σου πρέπει πρώτα να τη διαβάσεις»[25].

Η μαστοριά δεν ήταν απλή τεχνική, αλλά ο μάστορας «δουλεύει και σκέφτεται»[26], και «διδάσκεται από τα όποια λάθη»[27].

-Η μαστοριά δεν ήταν επανάληψη και μίμηση. Ο μάστορας ενσωμάτωνε δημιουργικά ό,τι καινούριο έβλεπε στα μέρη όπου κυκλοφορούσε. Η ορολογία των εργαλείων φανέρωνε τις πολιτισμικές ανταλλαγές με άλλες περιοχές με τις οποίες έρχονταν σε επαφή (πχ ο τσιόκος-σφυρί αλβανικής/ρουμανικής προέλευσης, το κουμπάσο-σα διαβήτης/λατινική, το μπικούνι-σφυρί για τα αγκωνάρια/ιταλικό κλπ.)[28]. Τα ταξίδια στο εξωτερικό (ακόμη κι ως την Περσία), οι επαφές με Γαλλία και Ιταλία και ο συγχρωτισμός με ξένους μαστόρους τους είχε βοηθήσει να ενσωματώσουν ξένα στοιχεία στις κατασκευές (στην κατασκευή γεφυριών, και οχυρωματικών έργων[29] ή στα ανοίγματα, «αι θύραι και τα παράθυρα να τεθώσι γαλλικά»[30].

---

[18] Στάθης Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, σ.13.
[19] John Storey, *Πολιτισμική θεωρία και λαϊκή κουλτούρα*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2015, σ.132.
[20] Χρήστος Γ.Κωνσταντινόπουλος, *Οι παραδοσιακοί κτίστες της Πελοποννήσου,* σ. 66.
[21] «Θεμελιώτικα» στην αρχή, ξύλινος σταυρός, δώρα και κεράσματα κατά την αποπεράτωση του έργου, στο ίδιο, σ.58.
[22] Στο ίδιο, σ. 48.
[23] Χρήστος Γ.Κωνσταντινόπουλος, *Οι παραδοσιακοί κτίστες της Πελοποννήσου*, σ.29.
[24] Συνέντευξη Κονιτσαίου χτίστη, στο ντοκιμαντέρ της ΕΡΤ-Αρχείο για τα Μαστοροχώρια της Κόνιτσας, https://archive.ert.gr/7009/ [πρόσβαση 9/12/2025].
[25] Β. Γκανιάτσας (επιμ), *Εγχειρίδιο της Λαγκαδινής Παραδοσιακής Τέχνης της Πέτρας,* σ.72.
[26] Στο ίδιο,σ.75.
[27] Στο ίδιο, σ.79.
[28] Στο ίδιο, σ.109-110.
[29] Χρήστος Γ.Κωνσταντινόπουλος, *Οι παραδοσιακοί κτίστες της Πελοποννήσου*, σ. 16.
[30] Καπετανάκης, Γιάννης, *Πετρομάστορες στον Βρουλιά της Λακωνίας.* σ.34.

-Χώρος και χρόνος, ως χωρόχρονος, καθόριζαν την επαγγελματική και κοινωνική τους δραστηριότητα.

Ήταν καθοριστική η επαφή με το τοπικό κλίμα, το φυσικό περιβάλλον και τις εποχές του χρόνου: «και στη ζερβιά δεξιά μεριά ν' αφήστε παραθύρια, να μπαίνε ο ήλιος την αυγή, δροσιά το μεσημέρι»[31]. Είτε με ένα είτε με τρία ταξίδια τη χρονιά, φρόντιζαν να βρίσκονται στα χωριά τους Πάσχα, Χριστούγεννα και της Παναγίας[32]. Το χειμώνα γίνονταν οι γάμοι. Ενώ στο χώρο καταγράφονταν οι θλιβερές στιγμές του αποχωρισμού κατά την αναχώρηση, και της χαράς κατά την επιστροφή. Η θέση Ντέρτι(=καημός), έξω από την Κόνιτσα, ήταν το σημείο αποχωρισμού[33].

- Στη θρησκεία και στην τέχνη τα σύμβολα είναι ένα σύστημα σημείων που εμπεριέχουν ένα «νόημα κοινής σημασίας», ως κοινή και κατανοητή γλώσσα της κοινωνίας που τα χρησιμοποιεί[34].

Από τη θυσία της γυναίκας του πρωτομάστορα-σύμφωνα με τον θρύλο- παλιά και του κόκορα αργότερα κατά τη θεμελίωση[35], τον ξύλινο σταυρό και τα δώρα στην αποπεράτωση, μέχρι τα λιθανάγλυφα[36] (προστατευτικού ή αποτροπαιακού χαρακτήρα) που κοσμούσαν τα πιο δύσκολα σημεία της οικοδομής, οι συμβολισμοί και οι τελετουργίες ήταν βασικό κομμάτι της λαϊκής κουλτούρας των πετρομαστόρων.

-«Το πιο δύσκολο πράγμα στη μελέτη μιας παλαιότερης περιόδου είναι να συλλάβουμε τη βιωμένη αίσθηση της ποιότητας της ζωής σε έναν ορισμένο τόπο και χρόνο: την αίσθηση των τρόπων με τους οποίους οι συγκεκριμένες δραστηριότητες συνέθεταν έναν τρόπο ζωής και σκέψης»[37].

Η «δομή της αίσθησης»[38] που επικρατούσε στο χώρο της μαστοριάς απέδιδε ιδιαίτερα χαρακτηριστικά στις έννοιες της ξενιτειάς, της πατρίδας και του «Άλλου»: πατρίδα ήταν ο τόπος καταγωγής, ξενιτειά και «Άλλος» ό,τι βρισκόταν έξω από αυτόν.

-Ενώ είναι φανερή στις καθημερινές τους εκδηλώσεις η έμφυλη διάσταση, με τους τότε όρους βέβαια: η γυναίκα ως «στύλος του σπιτιού»[39], που «φτιάχνει αλλά και χαλάει το σπίτι»[40], κρατάει τα ινία της οικογένειας , αφού ο άντρας λείπει τον περισσότερο καιρό. Αναγκαιότητα που όμως συνυπάρχει με παλιότερες πατριαρχικές αντιλήψεις: «όπως η γυναίκα φοβάται τον άνδρα, έτσι και ο μέσα τον έξω μάστορα»[41] (ο μάστορας που έχτιζε την έξω μεριά του τοίχου θεωρούνταν ικανότερος).

---

[31] Χρήστος Γ.Κωνσταντινόπουλος, *Οι παραδοσιακοί κτίστες της Πελοποννήσου*, σ.35
[32]Στο ίδιο., σ.54.
[33] Ελλήνων δρώμενα. Μαστοροχώρια Κόνιτσας, ΕΡΤ3, https://youtu.be/Vxphi2QHhWY?si=pYOgnygRqqlhEwbN [πρόσβαση 9/12/2025].
[34] Β. Γκανιάτσας (επιμ), *Εγχειρίδιο της Λαγκαδινής Παραδοσιακής Τέχνης της Πέτρας,* σ.326.
[35] «αν δε στεριώστε άνθρωπο γεφύρι δε στεριώνει, του πρώτου γιού του μάστορη, του γιού του τη γυναίκα» στο ίδιο, σ.35, και Καπετανάκης, Γιάννης**,** *Πετρομάστορες στον Βρουλιά της Λακωνίας* , σ.23**.**
[36] Β. Γκανιάτσας (επιμ), *Εγχειρίδιο της Λαγκαδινής Παραδοσιακής Τέχνης της Πέτρας,* σ.325.
[37] Williams, Raymond, *Κουλτούρα και Ιστορία*, μετάφραση Βενετία Αποστολίδου, Αθήνα: 1994, Εκδ. Γνώση, σ.145.
[38] Η κουλτούρα μιας περιόδου, στο ίδιο, , σ.147.
[39] Σαφής η παρομοίωση με την πέτρα
[40] Ελλήνων δρώμενα. Μαστοροχώρια Κόνιτσας, ΕΡΤ3.
[41] Β. Γκανιάτσας (επιμ), *Εγχειρίδιο της Λαγκαδινής Παραδοσιακής Τέχνης της Πέτρας,* σ.107.

-Τα ανέκδοτα[42], οι σάτιρες[43] ακόμη και με σεξουαλικό περιεχόμενο[44], ως μέρος της «γελαστικής κουλτούρας» που προτείνει ο Μπαχτίν[45], τα ποιήματα και τα τραγούδια, συνήθως μελαγχολικά[46], συλλογικού, προφορικού και αυτοσχεδιαστικού χαρακτήρα όλα, εκφράζουν, συνοδεύουν, και ερμηνεύουν την καθημερινή ζωή της μαστοριάς.

~~~~~~~~~~~~~~~~~~..~~~~~~~~~~~~~~~~~~

Η δραστηριότητα των μαστόρων επικαθόριζε, ρύθμιζε και χαρακτήριζε όλη τη ζωή της κοινωνίας στην οποία λάβαινε χώρα: όλο το χωριό άδειαζε και θρηνούσε κατά την αναχώρηση, χαιρόταν και γλεντούσε κατά την επιστροφή, και ευημερούσε όταν οι δουλειές πήγαιναν καλά (αφού οι μαστόροι πλήρωναν τα χρέη, προίκιζαν τα κορίτσια και κερνούσαν με τη δουλειά τους).

«Η τύχη σου κι η τύχη μου» ομολογεί μάστορας στο ντοκιμαντέρ της ΕΡΤ3.

Η μαστοριά, ως «επιτόπια συμβιωτική ομάδα», συγκεντρώνει όλα τα χαρακτηριστικά της λαϊκής κουλτούρας που αναφέρει ο Στάθης Δαμιανάκος (τη συλλογικότητα, την προφορικότητα, τη δημιουργικότητα και την κοινωνική λειτουργία), με σημαντικότερο τη χρήση «συμβόλων πολιτισμικής αυτό-αναγνώρισης» και «μέσα κοινωνικοποίησης» που αποδίδουν ταυτοτικά κοινωνικά και πολιτισμικά στοιχεία στα μέλη της[47].

«Από πού είσαι; -Από την Κατσουλιά[48].

-Παρ΄τα σφυρόμυστρά σου, και πάμε για δουλειά»[49]

~~~~~~~~~~~~~~~~~~..~~~~~~~~~~~~~~~~~~

[42] «ποιος έχτισε τον κόσμο, ρωτάει ένας παππάς? Οι Λαγκαδιανοί με τα γαϊδούρια τους!» Χρήστος Γ.Κωνσταντινόπουλος, *Οι παραδοσιακοί κτίστες της Πελοποννήσου*, σ.77.
[43] «αν ρίξεις πέτρα στην απάνου μεριά, θα βαρέσεις ή μάστορη ή γαϊδούρι», στο ίδιο, σ.77.
[44] «της λυγερής γειτόνισσας εγύρεψα τα χείλη, κι εκείνη μου είπε μια βρισιά: χάσου ρε λασποκοίλη», στο ίδιο, σ.60.
[45] Μιχαήλ Μπαχτίν, *Ο Ραμπελαί και ο κόσμος του*, μετάφραση Γ. Πινακούλας, Ηράκλειο:2019, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σ.xi.
[46] «Ξενιτεμένο μου πουλί», παραδοσιακό τραγούδι από το Πωγώνι Ηπείρου https://youtu.be/N8HzQhRpe4U?si=Ptzd3VsURVVxcxL1, [πρόσβαση10/12/2025].
[47] Στάθης Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, σ.26-27.
[48] Γορτυνίας
[49] Χρήστος Γ.Κωνσταντινόπουλος, *Οι παραδοσιακοί κτίστες της Πελοποννήσου*, σ.30.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- **Γκανιάτσας, Β**. (επιμ), *Εγχειρίδιο της Λαγκαδινής Παραδοσιακής Τέχνης της Πέτρας,* Εκδ. Σωματείο Φίλων Παραδοσιακής Αρχιτεκτονικής «ΑΝΘΗ ΤΗΣ ΠΕΤΡΑΣ», Αθήνα:2023.
- **Δαμιανάκος, Στάθης**, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Αθήνα: 2003 (β! έκδοση), Εκδ. Πλέθρον.
- **Δημητρίου, Σωτήρης,** *Η πολιτική διάσταση στην τέχνη, Μια ανθρωπολογική προσέγγιση*, Αθήνα: 2009, Εκδ. Σαββάλας.
- **Καπετανάκης, Γιάννης,** *Πετρομάστορες στον Βρουλιά της Λακωνίας. Λαγκαδινοί, Καλαβρυτινοί, Καστρίτες και Υδραίοι.* Σπάρτη:2025, Εκδ. ΙΔΙΟΜΟΡφή**.**
- **Κωνσταντινόπουλος, Χρήστος Γ.**, *Οι παραδοσιακοί κτίστες της Πελοποννήσου*, Αθήνα: 1983, Εκδ. Οίκος Μέλισσα.
- **Μάργαρη, Ζωή Ν.,** *Φυσικό περιβάλλον και λαϊκός πολιτισμός: Προφορική παράδοση, ζώσα πολιτισμική κληρονομιά και αειφορία στον 21ο αιώνα,* https://necca.gov.gr/fysiko-perivallon-kai-laikos-politismos/ [πρόσβαση 9/12/2025].
- **Μουχτούρη, Αντιγόνη**, *Κοινωνιολογία του λαϊκού πολιτισμού,* Αθήνα: 2015, Εκδ. Παπαζήση.
- **Rapoport, Amos,** Ανώνυμη αρχιτεκτονική και πολιτιστικοί παράγοντες, Αθήνα: 1976, Εκδ. «Αρχιτεκτονικών θεμάτων».
- **Σπυριδάκης, Μ.,** «Μαστοριά και λαϊκή κουλτούρα», τόμ. Β, σ. 207, στο Μ. Βαρβούνης- Μ. Σέργης, *Ελληνική λαογραφία. Ιστορικά, θεωρητικά, μεθοδολογικά, θεματικές*, Αθήνα: 2012, εκδ. Ηρόδοτος.
- **Storey, John**, *Πολιτισμική θεωρία και λαϊκή κουλτούρα*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2015.
- **Williams, Raymond,** *Κουλτούρα και Ιστορία*, μετάφραση Βενετία Αποστολίδου, Αθήνα: 1994, Εκδ. Γνώση.

Ηλεκτρονικοί τόποι

- **Αρχείο Γεφυριών Πελοποννήσου**, https://agpelop.blogspot.com/ [πρόσβαση 5/12/2025].
- **Ελλήνων δρώμενα. Μαστοροχώρια Κόνιτσας**, ΕΡΤ3, https://youtu.be/Vxphi2QHhWY?si=pYOgnygRqqlhEwbN [πρόσβαση 9/12/2025].
- **Κουδαραίοι εκ Γρεβενών**, chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://ikee.lib.auth.gr/record/357407/files/DOGKALIS_NIKOLAOS.pdf. [πρόσβαση 4/12/2025].
- **Τα Μαστοροχώρια της Κόνιτσας, μέρος Β! Τέχνη και τεχνική,** Αρχείο ΕΡΤ, https://archive.ert.gr/7009/ [πρόσβαση 9/12/2025].

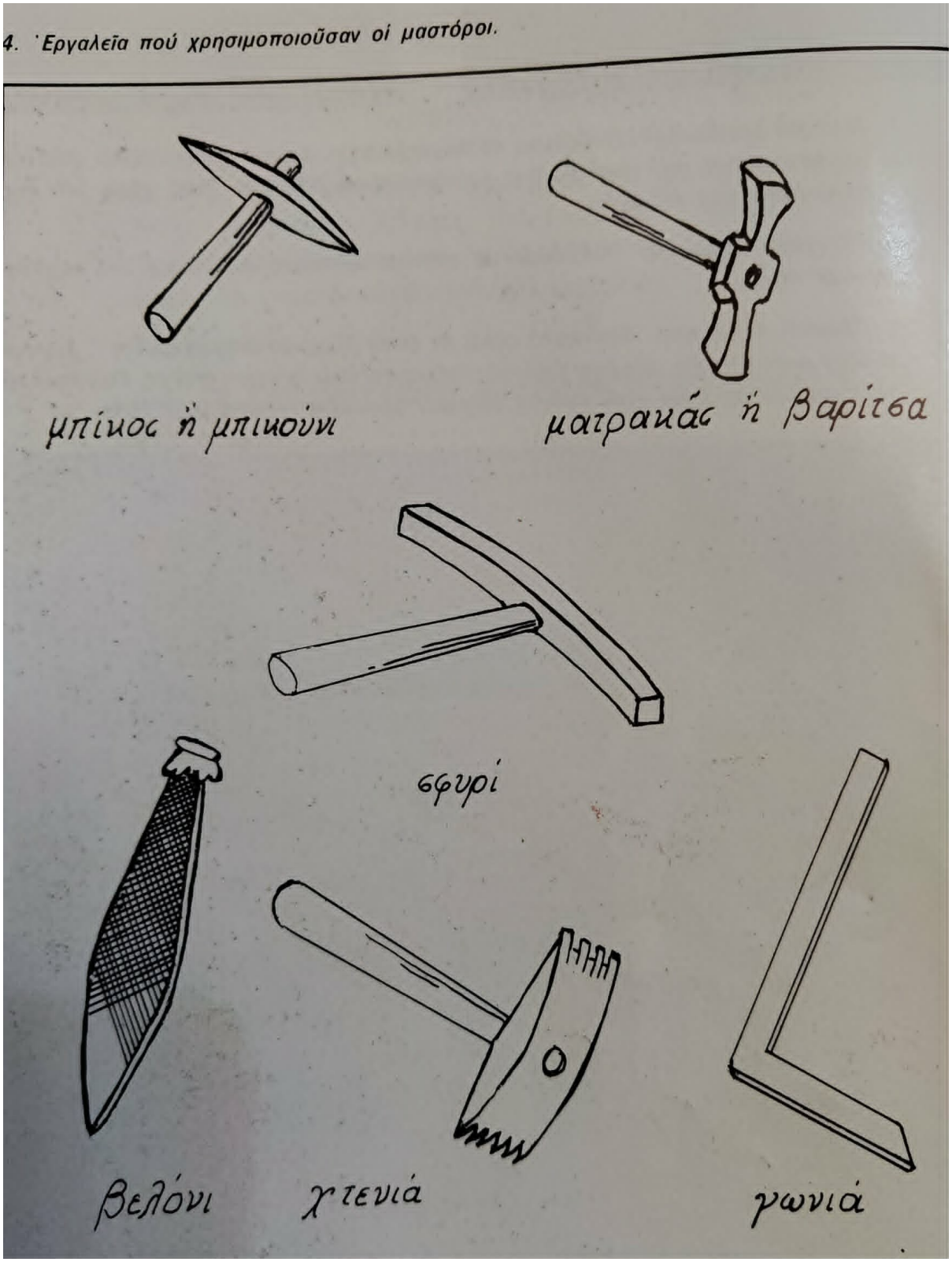
~~~~~~~~~~~~~~~~~~~..~~~~~~~~~~~~~~~~~~~
~~~~~~~~~~~~~~~~~~~

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

«η πέτρα νάναι μπατική, και τ' αγκωνάρι πλάκα»

Γκανιάτσας, Β. (επιμ), *Εγχειρίδιο της Λαγκαδινής Παραδοσιακής Τέχνης της Πέτρας,* Εκδ. Σωματείο Φίλων Παραδοσιακής Αρχιτεκτονικής «ΑΝΘΗ ΤΗΣ ΠΕΤΡΑΣ», Αθήνα:2023, σ.94.

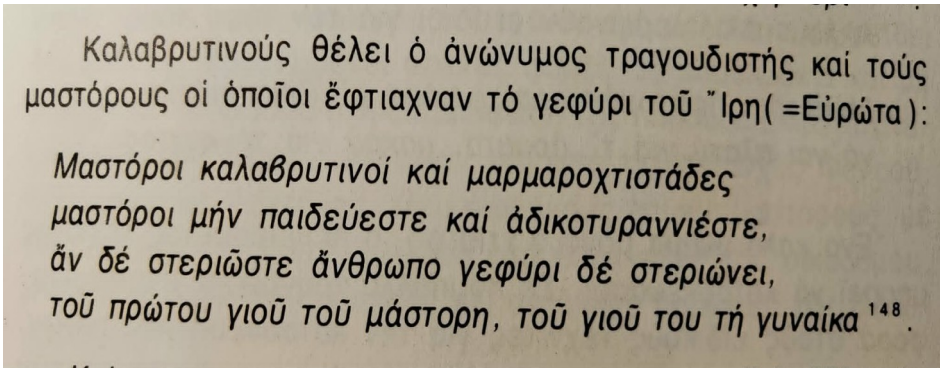
Χρήστος Γ.Κωνσταντινόπουλος, *Οι παραδοσιακοί κτίστες της Πελοποννήσου*, Αθήνα: 1983, Εκδ. Οίκος Μέλισσα, (εικόνα 4).

Χρήστος Γ.Κωνσταντινόπουλος, *Οι παραδοσιακοί κτίστες της Πελοποννήσου*, Αθήνα: 1983, Εκδ. Οίκος Μέλισσα, (εικόνα 33)

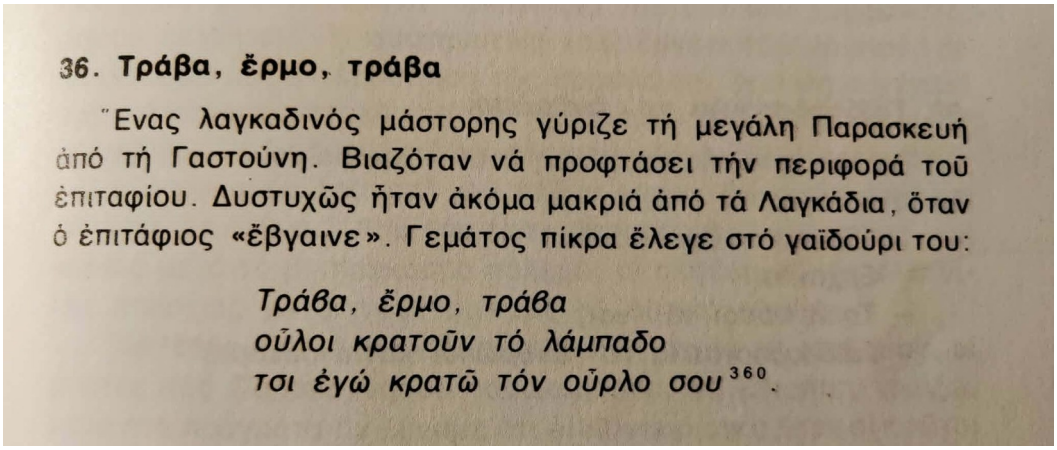

Γεφύρι Αγίου Ανδρέα. Βόρεια Κυνουρία Αρκαδίας.
Αρχείο Γεφυριών Πελοποννήσου,
https://agpelop.blogspot.com/ [πρόσβαση 5/12/2025]

Καλαβρυτινούς θέλει ὁ ἀνώνυμος τραγουδιστής καί τούς μαστόρους οἱ ὁποῖοι ἔφτιαχναν τό γεφύρι τοῦ Ἴρη(=Εὐρώτα):

Μαστόροι καλαβρυτινοί καί μαρμαροχτιστάδες
μαστόροι μήν παιδεύεστε καί ἀδικοτυραννιέστε,
ἄν δέ στεριῶστε ἄνθρωπο γεφύρι δέ στεριώνει,
τοῦ πρώτου γιοῦ τοῦ μάστορη, τοῦ γιοῦ του τή γυναίκα[148].

36. Τράβα, ἔρμο, τράβα

Ἕνας λαγκαδινός μάστορης γύριζε τή μεγάλη Παρασκευή ἀπό τή Γαστούνη. Βιαζόταν νά προφτάσει τήν περιφορά τοῦ ἐπιταφίου. Δυστυχῶς ἦταν ἀκόμα μακριά ἀπό τά Λαγκάδια, ὅταν ὁ ἐπιτάφιος «ἔβγαινε». Γεμάτος πίκρα ἔλεγε στό γαϊδούρι του:

Τράβα, ἔρμο, τράβα
οὔλοι κρατοῦν τό λάμπαδο
τσι ἐγώ κρατῶ τόν οὔρλο σου[360].

Χρήστου Γ. Κωνσταντινόπουλου, *Οι παραδοσιακοί κτίστες της Πελοποννήσου*, Αθήνα: 1983, Εκδ. Οίκος Μέλισσα

~~~~~~~~~~~~~~~~~~..~~~~~~~~~~~~~~~~~~

«Κάθε τόσο αλλάζαμε το μπουλούκι και φεύγαμε. Ο πατέρας μου δούλευε με τον αδελφό του …Εδώ φτιάχναν εκκλησιές που τώρα ούτε μηχανικοί μπορούνε να τις φτιάξουν….όλα τα υλικά ήτανε προετοιμασμένα γιατί πήραν άδεια από τους Τούρκους 40 μέρες να κάνουν την εκκλησία ….κρυώναμε, αλλά τι να κάνουμε;….Αν δεν έβαζε καλά τις πέτρες το μαστορόπουλο, τις γκρέμιζε ο μάστορας, έτσι μαθαίνανε….είχαν αλληλεγγύη για όποιον πάθαινε ζημιά….ήτανε σαν μια οικογένεια»(συνέντευξη του Λαγκαδινού μάστορα μπάρμπα Γιάννη Καλογερόπουλου (Κοψίδα).

«Πρέπει να τη διαβάσεις την πέτρα, να ξέρεις πού πονάει….για να μάθεις την τέχνη εκτός από τον πατέρα ή τον μάστορα που σου την έμαθε, οι παλιές κατασκευές σε βοηθάνε….από αυτές παίρνω ιδέες και τις εφαρμόζω και σε καινούριες κατασκευές ύστερα…ο πρωτομάστορας δουλεύει και σκέφτεται…όταν παίρνεις πρωτοβουλία τότε γίνεσαι μάστορας…ποτέ δεν μαθαίνεται αυτή η δουλειά, πάντα σε κάθε έργο κάτι διαφορετικό έχεις να αντιμετωπίσεις»(συνέντευξη του μάστρο Κώστα Ταρνανά).

Αποσπάσματα από το βιβλίο του Βασίλη Γκανιάτσα (επιμ), *Εγχειρίδιο της Λαγκαδινής Παραδοσιακής Τέχνης της Πέτρας,* Εκδ. Σωματείο Φίλων Παραδοσιακής Αρχιτεκτονικής «ΑΝΘΗ ΤΗΣ ΠΕΤΡΑΣ», Αθήνα:2023.

~~~~~~~~~~~~~~~~~~..~~~~~~~~~~~~~~~~~~